

Ο θάνατος του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού ιστορημένος από τον Κ.Π.Καβάφη

Η στιγμή του θανάτου είναι ίσως η ιερότερη του βίου ενός ανθρώπου. Ο ίδιος βέβαια ο θάνατος –είτε κατανοείται ως μετάβαση και «ἀποδημία» είτε συνειδητοποιείται ως «πέρας», ως οριστικό και αμετάκλητο τέλος– αποτελεί αίνιγμα, πρόκληση, σκάνδαλο, προκαλεί δυσφορία, αγανάκτηση, ξορκίζεται ή ευλογείται, αλλά πάντα παραμένει δυσερμήνευτος, ενώ η θεώρησή του, η απόπειρα προσέγγισης και ερμηνείας του, συμπίπτει σχεδόν με το σύνολο των μεταφυσικών αναζητήσεων και των οργανωμένων θρησκευτικών συστημάτων, με ένα σημαντικό μέρος της λόγιας και δημώδους γραμματείας και οπωσδήποτε πλείστων φιλοσοφικών, καλλιτεχνικών και επιστημονικών προσεγγίσεων του ανθρώπου.

Όσο η συνειδητοποίηση από το ίδιο το υποκείμενο, από τον «πάσχοντα άνθρωπο», και η διαχείριση του επερχόμενου θανάτου, δηλαδή του θανάτου τη στιγμή που καθίσταται αναπότρεπτος και απόλυτα βέβαιη η έλευσή του – πράγμα που συμβαίνει συνήθως, όταν πλέον εκείνος βρίσκεται «ἐπί θύραις»– αποτελεί το μεγάλο στοίχημα, τη «λυδία λίθο» στην οποία, ούτως ή άλλως, δοκιμάζεται κάθε προηγούμενη θεωρία και πράξη ζωής.

Το θάνατο ενός βυζαντινού αυτοκράτορα, ή μάλλον τη στάση του απέναντι στο θάνατο, περιγράφει ένας μεγάλος της νεοελληνικής ποίησης, ο Κ.Π.Καβάφης. Στο ποιητικό έργο του αλεξανδρινού ποιητή συναντούμε πολύ συχνά αναφορές σε ιστορικές προσωπικότητες της αρχαίου κόσμου και του Βυζαντίου, καθώς επίσης και σε μυθολογικά πρόσωπα από την αρχαιοελληνική παράδοση. Ο Καβάφης, που αναζητά την έμπνευσή του στα ιστορικά βιβλία, κυρίως της Ελληνιστικής και της Βυζαντινής περιόδου, φωτίζει έτσι συχνά άγνωστες στιγμές της ιστορίας του ελληνισμού, ανασύροντας από τη λήθη της ιστορίας πρόσωπα και γεγονότα αγνοημένα ή παραγνωρισμένα.

*Ο βασιλεύς κύρ Μανουήλ ο Κομνηνός
μία μέρα μελαγχολική του Σεπτεμβρίου
αισθάνθηκε το θάνατο κοντά. Οι αστρολόγοι
(οι πληρωμένοι) της αυλής εφλναρούσαν
που άλλα πολλά χρόνια θα ζήση ακόμη.*

*Ενώ όμως έλεγαν αυτοί, εκείνος
παληές συνήθειες ευλαβείς θυμάται,
κι απ' τα κελλιά των μοναχών προστάζει
ενδύματα εκκλησιαστικά να φέρουν,*

*και τα φορεί, κ' ευφραίνεται που δείχνει
όψι σεμνήν ιερέως ή καλογήρου.*

*Ευτυχισμένοι όλοι που πιστεύουν,
και σαν τον βασιλέα κύρ Μανουήλ τελειώνουν
ντυμένοι μέσ την πίστι των σεμνότατα.*

Ο «θνήσκων βασιλεύς» του καβαφικού ποιήματος είναι ο Μανουήλ Α' Κομνηνός, ο τέταρτος κατά σειρά αυτοκράτορας της δυναστείας των Κομνηνών, που κυβέρνησε την αυτοκρατορία από το 1143 έως το 1180 μ.Χ. Επί της βασιλείας του το Βυζάντιο υπέστη μια από τις μεγαλύτερες καταστροφές στην ιστορία του· κατά την περίφημη μάχη του Μυριοκέφαλου οι Βυζαντινοί συνετρίβησαν από το στρατό των Τούρκων, οι οποίοι έκτοτε εξασφάλισαν τη διαρκή παρουσία τους στη Μικρά Ασία: «Το 1176 τα βυζαντινά στρατεύματα περιεπλάκησαν στα ορεινά στενά της Φρυγίας, όπου, όχι μακριά από τα σύνορα, βρισκόταν το οχυρό του Μυριοκέφαλου. Εκεί οι Τούρκοι, στις 17 Σεπτεμβρίου του 1176 επιτέθηκαν εναντίον του αυτοκρατορικού στρατού από πολλές πλευρές και τον κατανίκησαν. Ο αυτοκράτορας μόλις γλύτωσε τη ζωή του και διέφυγε την αιχμαλωσία. Ο βυζαντινός ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης γράφει ότι “το θέαμα ήταν πραγματικά αξιοθρήνητο ή, καλύτερα, η καταστροφή υπήρξε τόσο μεγάλη που δεν ήταν δυνατό να θρηνηθεί όσο έπρεπε. Οι λάκκοι ήταν τελείως γεμάτοι από πτώματα, στα φαράγγια υπήρχαν όγκοι από σκοτωμένους και στους θάμνους βουνά από νεκρούς... Κανείς δεν περνούσε από κει δίχως δάκρυα και θρήνους και όλοι, κλαίγοντας σπασμωδικά, καλούσαν τους χαμένους φίλους και συγγενείς τους με το όνομά τους”. Ένας ιστορικός της εποχής αυτής που έζησε, το 1179, για ένα διάστημα στην Κωνσταντινούπολη, παρουσιάζει τις διαθέσεις του Μανουήλ μετά τη μάχη του Μυριοκέφαλου ως εξής: “Από την ημέρα αυτή λέγεται ότι ο αυτοκράτορας θυμόταν πάντοτε, με βαριά καρδιά, αυτή τη μοιραία καταστροφή. Ποτέ, ύστερα απ’ αυτήν, δεν έδειξε πια το κέφι που τόσο τον χαρακτήριζε και ποτέ δεν παρουσιάστηκε πια χαρούμενος στο λαό του, όσο κι αν προσπαθούσαν να τον διασκεδάσουν. Ποτέ όσο ζούσε δεν χάρηκε την υγεία που διέθετε πριν σε τόσο αξιοθαύμαστο βαθμό. Με λίγα λόγια η διαρκής παρουσία της ανάμνησης αυτής της ήττας τόσο την πίεζε, ώστε ποτέ πια δεν χάρηκε την ειρήνη του πνεύματος ή τη συνηθισμένη ηρεμία της σκέψης του”»¹.

Ο Καβάφης χρησιμοποιεί ως πηγή για τη σύντομη ασθένεια και το θάνατο του αυτοκράτορα έναν ιστορικό και χρονογράφο του 12ου και 13ου αιώνα μ. Χ., τον Νικήτα Χωνιάτη, σημαντική θέση στο έργο του οποίου κατέχει το ιστορικό του πόνημα «Χρονική διήγησις», που καλύπτει το διάστημα από το θάνατο του Αλεξίου Α' του Κομνηνού έως το 1206:

*Κατήρξατο μέν οὖν τῷ βασιλεῖ τὰ τῆς
νόσου πρό τοῦ Μαρτίου μηνός, ὁ δ'
αὐτοκράτωρ ἐπιστάντος*

*Η ασθένεια του βασιλιά άρχισε πριν
από το μήνα Μάρτιο και ο
αυτοκράτορας τερμάτισε τη ζωή του*

¹ Βλ. Α.Α. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετ. Δημ. Σαβράμη, εκδ. Μπεργαδή.

του Σεπτεμβρίου τό ζῆν ἐξεμέτρησεν.
Οὗτος δ' ἀρχῆθεν οὐ παρεδέχετο
ὄπωσοῦν ὡς ἡγικεν ἐκείνῳ τό
τελευτᾶν, ἀλλ' ἐν εἰδέναι διετείνετο ὡς
ἐνιαυτοί ζωῆς ἕτεροι δεκατέσσαρες
αὐτῷ ἐπιδαφιλεύονται. Οἱ δέ
παντοδήλητοι ἀστροφάντορες καί περι
ἐρωτικά, κατ' αὐτούς εἰπεῖν, τόν
βασιλέα σχολάσειν ἀπετόλμων λέγειν
ἀνασφήλαντα τῆς νόσου μετά βραχύ.
Ἄλλ' ὅπερ ἔλεγον, ὁ βασιλεύς, ἐπειδή
τά τῆς νόσου ἐπέτεινε, καί γνούς ἔτι
πλέον ἐντεῦθεν τάς τοῦ ζῆν
ἀπαλειφομένας ἐλπίδας καί οἶον καθ'
ὕγρων τυπουμένας καί τήν προθεσμίαν
ἤδη ἀνυπεξάλυκτον, ὀλίγα περί παιδός
Ἀλεξίου τοῖς περιεστῶσι διείλεκται
κεράσας οἰμωγαῖς τά ῥήματα ἐκ τοῦ
προορᾶν οἶον τά μετά την ἐκείνου
συμβησόμενα ἔξοδον. Ἀλλά καί περί τῆς
ἀστρονομίας ὑποθήκη τοῦ πατριάρχου
βραχύν τινα χάρτην ὑπεσημήνατο πρός
τήν ἐναντίαν δόξαν
μεθαρμοσθεῖς. Τέλος δέ καί αὐτός τῆ
ἀρτηρία προσάγων τήν χεῖρα καί τάς
κινήσεις τοῦ σφυγμοῦ γνωματεύων
βύθιον τι στενάξας καί πλήξας τῆ χειρί
τόν μηρόν τό μοναδικόν σχῆμα ἤτησε.
Θορύβου δέ, ὡς εἰκός, ἐπί τῷ ῥήματι
τούτῳ ἀρθέντος καί τῆς
πνευματικωτέρας ἀμφιάσεως ἐχούσης
τό ἀπαράσκευον, τριβωνίου μέλανος οἱ
περί τόν βασιλέα ὀθενοῦν εὐπορήσαντες
περιδύουσι μέν αὐτόν τά μαλακά καί
ἀρχικά ἄμφια, ἐπενδύουσι δέ τό τραχύ
τῆς κατά Θεόν πολιτείας ἔνδυμα, εἰς
ὀπλίτην μετημειφότες πνευματικόν
κράνει τε θειοτέρῳ καί θώρακι

στις αρχές του Σεπτεμβρίου. Στην αρχή
δεν παραδεχόταν καθόλου ότι τον
πλησίαζε ο θάνατος, αλλά υποστήριζε
πως είναι βέβαιος ότι τού απομένουν
άλλα δεκατέσσερα χρόνια ζωής. Και οι
αστρολόγοι, που συνέρρεαν στην αυλή
από διάφορα μέρη, δεν δίσταζαν να
διαβεβαιώνουν ότι ὁ βασιλιάς ἐπειτα
από λίγο χρόνο, ὅταν θα ξεπεράσει την
αρρώστια του, θα ασχοληθεί και πάλι
με ἐρωτικές υποθέσεις. Ὡστόσο, ἐπειδή
ἡ υγεία του χειροτέρευε διαρκῶς και
καθῶς πλέον συνειδητοποίησε ὅτι οι
πιθανότητες να ζήσει ἦταν τόσο λίγες
και ἀπατηλές, ὅπως τα σχήματα που
διαγράφονται στην ἐπιφάνεια του
νερού, και ὅτι ο θάνατός του ἦταν
πλέον ἀναπόφευκτος, εἶπε λίγα λόγια
σε ὄσους βρίσκονταν κοντά του για το
γιό του Ἀλέξιο, χύνοντας δάκρυα, σαν
να προέβλεπε αὐτά που θα συνέβαιναν
μετά το θάνατό του². Επίσης, με την
παραίνεση του Πατριάρχου υπέγραψε
ένα μικρό κείμενο, στο οποίο
ἀποκήρυσσε την πίστη του στους
αστρολόγους και νιοθέτησε το ἀντίθετο
φρόνημα. Τέλος, ψηλαφώντας με το
χέρι του την ἀρτηρία και πιάνοντας τον
ἀδύναμο σφυγμό του, ἐβγαλε βαθύ
ἀναστεναγμό, χτύπησε το μηρό του ἀπό
ἀπόγνωση και ζήτησε να ντυθεῖ το
σχήμα του μοναχοῦ. Τα λόγια αὐτά –
ὅπως ἦταν φυσικό– προκάλεσαν ταραχή
στους παρευρισκομένους, καθῶς
μάλιστα ἦταν ἀνέτοιμοι να τού
προσφέρουν το μοναχικό ἔνδυμα. Τότε,
αφού ἔφεραν ἀπό κάπου ἕνα μαύρο
ράσο, τόν ἐντυσαν με τα μαλακά και

2 «Ο Μανουήλ υπῆρξε ο τελευταῖος των μεγάλων αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνῶν, οι οποίοι ἀποκατέστησαν την αἰγλή της αυτοκρατορίας. Μετά το θάνατο του βασιλιά αὐτοῦ (24 Σεπτεμβρίου 1180) ἀρχίζει ἡ πορεία προς την κατάρρευση και την ἀποσύνθεση των συντελεστών της βυζαντινῆς δύναμης» (βλ. Διονυσίου Α. Ζακυθνοῦ, *Το Βυζάντιον ἀπό του 1071 μέχρι του 1453*, ἐν Αθήναις 1972). «Ὅπως παρατηρεῖ ο Hertzberg, “μαζί με τον Μανουήλ ἐτάφη για πάντα ἡ ἀρχαία λαμπρότητα και μεγαλοπρέπεια του Βυζαντίου”. Ἡ γνώμη αὐτή του ιστορικοῦ του 19^{ου} αἰ. συμφωνεῖ με τα λόγια του γνωστοῦ συγγραφέα του τέλους του 12^{ου} αἰ. – σύγχρονου των Κομνηνῶν και των Ἀγγέλων– Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος παρατηρεῖ ὅτι: “Σύμφωνα προς το σχέδιο του Θεοῦ, με το θάνατο του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνοῦ χάθηκε καθετί που ἔμεινε ἀθικτο ἀπό τους Ρωμαίους, ἐνῶ το σκοτάδι κάλυψε ὅλη μας τῆ χώρα σαν να βρισκόταν σε μια ἐκλειψη του ἡλίου”. (βλ. Α.Α. Vasiliev, *Ἱστορία της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*, μετ. Δημ. Σαβράμη, ἐκδ. Μπεργαδῆ, χ.χ.)

σεμνοτέρω, τῷ οὐρανίῳ
στρατολογήσαντες ἡγεμόνι.

εσωτερικά ἄμφια και στη συνέχεια τοῦ
φόρεσαν το τραχύ ἐξωτερικό ἐνδυμα
της «κατά Θεόν πολιτείας». Ἐτσι τον
ἐντυσαν σαν πνευματικό στρατιώτη, με
κράνος περισσότερο θεϊκό και με ἕνα
σεμνότερο θώρακα, στρατολογώντας
τον στον οὐράνιο ἡγεμόνα.

Ο Μανουήλ, λοιπόν, πεθαίνει το Σεπτέμβριο του 1180 ὕστερα ἀπό ολιγόμηνη ἀσθένεια και παρ' ὅλες τις προβλέψεις των ἀστρολόγων της αὐλῆς του, που τον καθιστοῦσαν ὅτι θα ζούσε πολλά χρόνια. Διαισθανόμενος το τέλος, ἀποπέμπει τους ψευτομάντεις και τους κόλακες που τον περιστοιχίζουν προσφέροντάς του ἀυταπάτες και ψευδαισθήσεις, ἀπορρίπτει την πολυτέλεια και την κούφια μεγαλοπρέπεια της αυτοκρατορικής αὐλῆς και φορώντας το λιτό μοναχικό μανδύα ετοιμάζεται να συναντήσει τον «οὐράνιο ἡγεμόνα», ὄχι ως λαμπρός και περήφανος αυτοκράτορας ἀλλά ως ταπεινός και ἀμαρτωλός θνητός.

Ο ἀλεξανδρινός μεταφέρεται νοερά στην Κωνσταντινούπολη, το Σεπτέμβριο του 1180 μ.Χ., και στέκεται πάνω ἀπό το νεκροκρέβατο του αυτοκράτορα, που συνειδητοποιεῖ το ἐπερχόμενο τέλος και προετοιμάζεται πνευματικά. Ο ποιητής βρίσκεται σε οικεῖο ιστορικό και πνευματικό χώρο, καθὼς «συλλογίζεται και ζει τους περασμένους αὐτούς καιρούς, σα να τους ἀνασυνέθεσε στο μυαλό του και να τους ξαναζούσε. Είναι το πνεῦμα που ξαναβρίσκεται μέσα στο φυσικό του περιβάλλον, μέσα στο ἀλλόκοτο αὐτό ἀμάλγαμα που ὑπῆρξε η Ἀνατολή, ἀπό το θάνατο του Ἀλέξανδρου ως το τέλος του Βυζαντίου»³.

Ο Μανουήλ Κομνηνός, ὅταν ἀνέλαβε την ἀξουσία, «ἐκ πεποιθήσεως θαυμαστής της Δύσης, ἀλλάξε ἀμέσως την αὐστηρή ἀτμόσφαιρα που εἶχε εγκαταστήσει ο πατέρας του στην αὐλή. Χαρούμενες διασκεδάσεις, ἔρωτες, δεξιώσεις, γιορτές, οργάνωση κυνηγιῶν βάσει των δυτικών προτύπων, ἀθλητικοὶ ἀγῶνες, ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τα χαρακτηριστικά της ζωῆς της Κωνσταντινούπολης. Οι ἐπισκέψεις στην πρωτεύουσα ξένων ἀρχόντων, ὅπως των βασιλέων της Γερμανίας και της Γαλλίας, του Σουλτάνου του Ἰκονίου και πολλῶν Λατίνων πριγκιπῶν της Ἀνατολῆς, με το Βασιλιά της Ἱερουσαλήμ ἐπικεφαλῆς, ἀπαιτοῦσαν τεράστια χρηματικά ποσά. Πολλοὶ Ἑυρωπαϊοὶ ἀπό τη Δύση παρουσιάστηκαν στην αὐλή του Βυζαντίου και οι πιο υπεύθυνες θέσεις της αυτοκρατορίας περιήλθαν στα χέρια τους. Ο Μανουήλ παντρεύτηκε δυο φορές, κάθε φορά ἀπό μια πριγκίπισσα της Δύσης. Πρώτη του γυναίκα ἦταν η Γερμανίδα Βέρθα-Ειρήνη, ἐνῶ η δεύτερη, η Μαρία, ἦταν μια σπάνιας ομορφιάς Γαλλίδα, κόρη ἐνός πριγκιπῆ της Ἀντιόχειας. Η ὅλη βασιλεία του Μανουήλ ρυθμιζόταν ἀπό τις δυτικές του ιδέες, καθὼς και ἀπό το ἀπατηλό του ὄνειρο της ἀποκατάστασης της ἐνότητάς της παλιάς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας, την ὁποία ἤλπιζε να πετύχει με τη βοήθεια του Πάπα, που θα στερούσε το βασιλιά της Γερμανίας ἀπό το αυτοκρατορικό του στέμμα. Για το σκοπὸ αὐτὸ ἦταν ἤδη ἔτοιμος να ἐπιδιώξει την ἐνότητα με τη Δυτικὴ Καθολικὴ Ἐκκλησία»⁴.

3 Βλ. Edmond Jaloux, *Κωνσταντῖνος Καβάφης*, ἀρθρο στον τόμο *Ἀρθρα και Κριτικές 1*, Ἐκδ. Φυκίρη χχ.

4 Βλ. A.A. Vasiliev, *Ἱστορία της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*, μετ. Δημ. Σαβράμη, Ἐκδ. Μπεργαδῆ, χ.χ.

Ο Μανουήλ ασφαλώς δεν υπήρξε Άγιος. Γόνος μεγάλης και προβεβλημένης οικογένειας της βυζαντινής αριστοκρατίας, άνθρωπος της εξουσίας και του σπαθιού, ζούσε ενδοκοσμικά, ανήκε στη γη, από την οποία προέρχονταν τα πρότυπα, οι επιδιώξεις και οι ασχολίες του. Κινούμενος σ' ένα περιβάλλον, στο οποίο αναπτύσσονταν ατομικοί σκοποί, ισχυροί ανταγωνισμοί και πειρασμοί υλικών απολαύσεων –όπως η ηδονική και αισθησιακή Αλεξάνδρεια του Καβάφη, ή, τηρουμένων των αναλογιών, ο σύγχρονος Δυτικός κόσμος, στον οποίο ο πόνος, η ενδοσκόπηση, η απώλεια και ο θάνατος είναι απαγορευμένα και οι υλικοί και ενδοκοσμικοί στόχοι προτάσσονται– υπήρξε άνθρωπος με πάθη, επιρρεπής στις ηδονές, διεκδίκησε, πολέμησε, κατάκτησε, επιδίωξε την τρυφή και τη δύναμη. Ο θάνατος, ανέλπιστος και αθόρυβος, τόν βρίσκει απροετοίμαστο, διακόπτει το πρόγραμμα της ζωής του, τα σχέδια και τις συνήθειες ασχολίες του. Στην αρχή, φυλακισμένος στην ατομικότητά του, προσηλωμένος στους στόχους και τις βλέψεις του αυτοκράτορα, αποστρέφει το πρόσωπό του, τόν αρνείται. Η συνειδητοποίηση, όμως, του αναπότρεπτου του θανάτου τόν μεταφέρει από την επιφάνεια, στην οποία αναπτύσσονται ατομικές επιδιώξεις, στα κατάβαθα της ύπαρξης. Ο Μανουήλ επιστρέφει «εις έαυτόν», απαρνείται την εκκοσμικευμένη ζωή και αφιερώνεται στο Θεό.

Εύλογο το ερώτημα: Η ένδυση του αυτοκράτορα με ρούχα ανθρώπου αφιερωμένου στο Θεό, αποτελεί μεταμφίεση, εξωτερική συμμόρφωση προς ένα βίο πνευματικότερο, ψυχική ανάγκη να αντιμετωπιστεί το άγχος του θανάτου; Το μοναχικό ράσο κάνει απλώς ελαφρύτερο το φορτίο του θανάτου ή μήπως συνιστά βαθύτερη-υπαρξιακή μεταμόρφωση, άρση του ανταγωνισμού, της επιθετικής προβολής του «εγώ», και επιστροφή στην κοσμική ενότητα; Και η προέκταση του ερωτήματος: Ο αλεξανδρινός ποιητής αντιλαμβάνεται και προβάλλει την ανάγκη αληθινής και ουσιαστικής μετάνοιας του ανθρώπου και πνευματικής προετοιμασίας μπροστά στο θάνατο ή η πίστη του είναι ρηχή και η σχέση του με τη θρησκεία επιφανειακή και τυπική;

Για την ποιότητα και το βάθος του θρησκευτικού βιώματος του αλεξανδρινού ποιητή δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών του: Πολλοί υποστηρίζουν ότι ο Καβάφης εκφράζει την αποδοχή του και την πίστη του στη μεταθανάτια ζωή και κρίση· άλλοι θεωρούν ότι ο Χριστιανισμός του ήταν μόνο ιστορικός και όχι βιωματικός και υπαρξιακός: «Ξέρει πως είναι αδύνατο να πιστέψει, ξέρει πως δεν υπάρχει καμιά πίστη. Είναι ένας άπιστος χωρίς τους σπαραγμούς άλλων άπιστων, όπως του Μπωντλαίρ, που η αντινομία πνεύματος και σαρκός τόν σκοτώνει. Στο “Μανουήλ Κομνηνός” δείχνει ο Καβάφης ως πού μπορεί να πάει ο πόθος του για πίστη. Και αυτός ακόμη δεν πάει πολύ μακριά»⁵.

Θεωρούμε ότι το θέμα της πίστης του αλεξανδρινού –το οποίο εξετάζεται όχι ως βιογραφικό σχόλιο, αλλά ως στοιχείο της ποίησής του– θα πρέπει να προσεγγιστεί και να κατανοηθεί ιδωμένο μέσα από τη σκοπιά της στάσης του ποιητικού υποκειμένου απέναντι στον ήρωά του: «Ο ποιητής μάς περιγράφει, αυτός μιλώντας, ένα πρόσωπο, μια κατάσταση. Ενώ όμως το ποίημα προχωρεί

5 Βλ. Κλέων Παράσχος, *Απαντήσεις σε κριτικούς του Καβάφη*, άρθρο στον τόμο *Άρθρα και Κριτικές 1*, Εκδ. Φυκίρη χχ. Εκτενής πραγμάτευση του θέματος στα: Ν. Μόσχου, *Ο Χριστιανισμός και ο Καβάφης*, *Κριτικά φύλλα*, τ.6, Αθήνα 1978, Αλέκου Καραπαναγοπούλου, *Ο Κ. Π. Καβάφης ήταν Χριστιανός*; Εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1993, Ε. Παπαχρήστου-Πάνου, *Τό χριστιανικό βίωμα του Κ. Π. Καβάφη*, Εκδ. Ίωλκός, χχ.

έτσι χωρίς εκπλήξεις, έξαφνα βλέπουμε τον ποιητή να παίρνει ενεργό μέρος στην υπόθεση, να βγαίνει από την προσεκτική ουδετερότητα του χρονογράφου, του πορτραίτιστα, του δραματουργού. [...] Ο ποιητής εδώ ταυτίζεται με τον ήρωα, μπαίνει στη θέση του ήρωα και εκφράζεται όπως θα εκφραζόταν εκείνος αν γινόταν ξαφνικά θεατής του δράματος που παίζει ο ίδιος»⁶. Το σχόλιο του Κ.Θ.Δημαρά, αν και αφορά στην ηθοποιία του Καβάφη, στη λανθάνουσα ταύτισή του με τους ήρωές του, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αφετηρία για να ερμηνεύσουμε το σχόλιο και την οπτική του ποιητή-αφηγητή στη δεύτερη στροφική ενότητα.

Ο Καβάφης θεωρεί αναμφίβολα ειλικρινή και βαθιά τη μεταστροφή του αυτοκράτορα, μακαρίζοντας όσους πεθαίνουν, όσους «τελειώνουν, «σαν τον βασιλέα κύρ Μανουήλ», «ενδεδυμένοι» τη χριστιανική πίστη, «ντυμένοι μές την πίστι των σεμνότατα». Διαφορετικά, ο Μανουήλ θα δεχόταν τα φαρμακερά βέλη της ειρωνείας του –όπως άλλωστε αρχικά κατακρίνεται έμμεσα, διότι σε όλη του τη ζωή ήταν δέσμιος των προβλέψεων των αστρολόγων, των αμειβόμενων τσαρλατάνων, που τούς καλεί και τούς εμπιστεύεται ακόμα και λίγο πριν το τέλος (βλ. «Οι αστρολόγοι (οι πληρωμένοι) της αυλής εφλυαρούσαν που άλλα πολλά χρόνια θα ζήση ακόμη»).

Από μια ευρύτερη σκοπιά, οι διαδρομές της πίστης και γενικότερα οι πνευματικές διαδρομές αποτελούν υπόθεση προσωπική-ιδιωτική και τις περισσότερες φορές ανεξιχνίαστη. Το ίδιο ισχύει φυσικά τόσο για τον Μανουήλ όσο και για τον Καβάφη: Αν ο πρώτος το μοναχικό ένδυμα το φόρεσε στα «στερνά του βίου» ως εισιτήριο του Παραδείσου, ως εξωτερική συμμόρφωση προς αυτό που ονομάζουμε χριστιανική πνευματική παράδοση, κι αν ο δεύτερος αδυνατεί να προσεγγίσει την ουσία, το πραγματικό περιεχόμενο του χριστιανικού βίου, εντέλει θα παραμείνει αίνιγμα.

Καταληκτικά: Δεν μάς ενδιαφέρει και δεν μάς αφορά η περίπτωση του αυτοκράτορα ή του ποιητή· μάλλον μάς αφορά η προσωπική στάση που υιοθετεί ο καθένας από μας... Και μια σημείωση ακόμα: Ο Καβάφης παρουσιάζει τη μεταστροφή του Μανουήλ ως υιοθέτηση μιας «παληάς συνήθειας» (βλ. «εκείνος παληές συνήθειες ευλαβείς θυμάται»). Ας εξετάσουμε την επισήμανση αυτή ως υπόμνηση της δύναμης της παράδοσης, που σε κρίσιμες και οριακές στιγμές του ατομικού ή συλλογικού βίου μπορεί να διδάξει και να καθοδηγήσει.

6 Βλ. Κ.Θ.Δημαράς, *Η "ηθοποιία" του Καβάφη*, άρθρο στον τόμο *Άρθρα και Κριτικές Ι*, Εκδ. Φυκίρη χχ.